

L'EXPULSIÓ D'IMMIGRANTS A LA TERRASSA DELS ANYS CINQUANTA

Joan Pérez i Ventayol, historiador i tècnic d'arxiu i gestió documental

Resum

La demografia de la ciutat de Terrassa durant la dictadura franquista es va caracteritzar per la recepció d'una gran quantitat de població immigrant. Com a la resta de les zones industrials de l'àrea de Barcelona, a Terrassa la manca crònica d'habitatges va provocar la proliferació de grans espais de barraques i cases d'autoconstrucció on s'allotjaven les persones que anaven arribant. Davant d'aquesta situació, les autoritats franquistes provincials van considerar que aquest fet podia derivar també en problemes d'ordre públic i, des del Govern Civil, es va idear una política repressiva per retornar els immigrants cap als seus llocs d'origen. L'Ajuntament de Terrassa, davant les ordres del governador civil, també va haver de fer complir aquesta mesura d'expulsió.

Abstract

Terrassa's demography during Franco's dictatorship was characterized by the reception of a large amount of immigrant population. In Terrassa, as it happened in other industrial areas in Barcelona, the chronic housing shortage caused the spread of a large number of spaces with huts and self-constructed houses, where the newcomers were staying. On that situation, Franco's provincial authorities considered this situation as a threat that could disturb the peace, so the Civilian Government devised a repressive policy in order to expel the immigrants from Spain and send them back to their place of origin. Terrassa's Town Council was also obliged to ensure that the expulsion measure imposed by the civil Governor was enforced.

El 26 de gener de 1939 les tropes franquistes victorioses ocupaven Terrassa, fet que significà la fi de la guerra en aquesta ciutat, el començament d'una llarga postguerra¹ i, en l'àmbit local, la substitució del poder municipal anterior. L'arribada de l'exèrcit nacional va anar precedida de l'èxode republicà, de la crema d'alguns béns de producció i de l'assalt de part de la població als magatzems d'abastament d'aliments. Al principi les noves autoritats van establir un règim especial d'ocupació militar que deixava tot el poder en mans d'un capità general i, un cop duts a terme els rituals que imposava la idiosincràsia del *Nuevo Estado*, es va designar formalment l'alcalde que havia de restablir la vida administrativa al nou consistori. El nou alcalde, Josep Homs, era industrial i provenia del món del *salisme*. L'autoritat militar procedí aleshores a estructurar el poder públic del municipi, tot nomenant la totalitat del nou ajuntament, regulant la vida associativa i institucional, concedint els salconduïts per als desplaçaments o sancionant les especulacions sobre productes bàsics i sobre primeres matèries. El nou consistori, per la seva banda, es caracteritzava per una gran dependència del governador civil i per una operativitat molt reduïda, centrada bàsicament en funcions purament administratives, en la depuració del funcionariat compromès o en el canvi de nom dels carrers.

El resultat de la guerra civil a Terrassa no va suposar una greu alteració en la indústria terrassenca, ni a les grans fàbriques de la ciutat. Els danys soferts en els béns i utilitats industrials a causa de la guerra i de la fugida republicana no foren gaire importants i, malgrat els problemes d'abastament de primeres matèries o la desaparició de quadres tècnics, va ser possible fer funcionar les màquines, tot i que els nivells de producció de preguerra no es recuperarien fins anys més tard.² El gruix de les indústries específiques de la ciutat havia quedat quasi intacta i aquestes aviat començarien a ser demandants de nova mà d'obra.

Per la seva banda, la concepció ideològica i política del *Nuevo Estado*, continuant amb la mateixa identificació dels règims feixistes d'entreguerres amb què inicialment s'emmirallava, va recuperar en el seu discurs la visió tradicionalista i conservadora que sostenia que era en el camp i en el món rural, a la ruralia, on hi havia les essències de l'ordre i de la civilització, que s'havien de recuperar. El desordre, el llibertinatge i la degeneració de la vida tradicional se situaven a les grans ciutats, espais de concentració on les ideologies modernes i avançades tenien una gran recepció.³ Espais on, a més, a causa de la invisibilitat que oferien, hi havia la possibilitat de passar més desapercebut que no pas en zones rurals de baixa concentració demogràfica.

Per tant, a banda de la motivació ideològica "neoruralista", la mateixa repressió franquista demanava que la població fos el menys movable possible, que es quedés allà on era coneguda i on, per tant, n'eren coneguts el comportament i el compromís polític abans de l'alçament de 1936. Calia que tothom, en la mesura possible, s'estigués al mateix lloc que abans del 18 de juliol, que era on el coneixien i on el podien avalar o denunciar; i passar-li comptes si era necessari. No es fomentava ni es volia la mobilitat de la població cap a les grans ciutats.

En aquest sentit, a Terrassa, el 1940, com en molts altres llocs, la Dirección General de Seguridad, a través d'una nota pública, obligava tothom que residís en lloc diferent del dia de l'*Alzamiento* a presentar-se a la Comisaría de Investigación y Vigilancia, situada al carrer de l'Església número 15. Calia presentar-s'hi amb una relació de les persones amb qui es convivia, amb un aval de dues persones que responguessin de la pròpia conducta i de la dels familiars i amb un certificat de l'empresa on es treballava per tal de conèixer la motivació laboral. El fet de no dur-ho a la pràctica comportava mesures de retorn, ja que "El incumplimiento de esta disposición llevará consigo, además de la sanción correspondiente, el regreso forzoso al lugar de su antigua residencia".⁴ La mesura responia a la finalitat de tenir sota control els desplaçats i els refugiats que la guerra havia causat.

Així, doncs, la circulació entre les diferents províncies de l'Estat no resultava fàcil, atès que es necessitava el permís governatiu a través d'un sistema de permisos i de salconduits que no s'atorgaven amb facilitat.⁵ Es tractava, doncs, d'una voluntat de mantenir tota la població en un assentament estàtic, on els desplaçaments de la gent es reduïssin.

sin al mínim; això facilitava la repressió. La mobilitat era sinònim de manca de control i de fugida de persones que presumiblement haurien tingut responsabilitats polítiques amb el règim anterior i que calia depurar. I per fer-ho era necessari evitar que la població pogués circular lliurement. No eren senzills, en definitiva, el viatge ni el desplaçament.

No obstant aquesta voluntat del règim franquista, la guerra civil no va ser un punt i a part en l'arribada de nova població immigrada a Terrassa i a Catalunya, sinó només una aturada puntual, un parèntesi del flux migratori produït durant els anys vint i trenta. Ja a l'inici dels anys quaranta i malgrat les mesures de contenció ideològiques i repressives, es va reprendre l'arribada de nova població al municipi vallesà. L'ambient de forta repressió dels primers anys del franquisme no va impedir la mobilitat de la població a dins de l'Estat. Tampoc ho van impedir les grans dificultats que el règim va imposar per als desplaçaments interprovincials. Les perspectives econòmiques i laborals que oferien les fàbriques de Terrassa, i en general les de l'àmbit més industrial de Catalunya, poc afectades per les destrosses de la guerra i en constant demanda de mà d'obra, va ser una de les principals raons per les quals molta gent marxava d'un camp empobrit i sense perspectives del centre i sud d'Espanya.

Altres raons, en aquest cas de tipus polític, també van afavorir el desplaçament de població cap als grans centres industrials de Catalunya.⁶ La repressió franquista al camp andalús va provocar que molta gent marxés amb permís o sense, legal o il·legalment, cap a les grans concentracions urbanes, on era molt més fàcil passar desapercbut i amagar-se. Així és com s'ha d'entendre que, tot i les dificultats en la mobilitat que hi havia imposades i el risc que això significava per a qualsevol que ho intentés de forma extralegal, a partir de la més immediata i recent postguerra es reprengué el procés d'atracció de mà d'obra suplementària que els centres industrials de Catalunya exercien. Fou precisament durant els anys quaranta, doncs, quan la presència de nova població que emigrava de les zones agràries del rerepaís i de la resta de l'Estat es començà a notar a les grans ciutats catalanes, majoritàriament dedicades al tèxtil, fet que s'incrementaria espectacularment durant les dues dècades que havien de venir.

Segons els estudis més recents,⁷ durant la guerra civil la taxa de creixement de la població de Terrassa va ser molt baixa, en comparació amb els anys anteriors, i era inferior a l'1% anual. Entre 1939 i 1940 la ciutat va patir una disminució del 8,1% de la seva població, bàsicament com a conseqüència d'un decreixement vegetatiu i d'un saldo migratori negatiu. En el quinquenni que va del 1936 al 1940 es van comptar 1.649 ciutadans menys. L'any 1940 marca un mínim de població a partir del qual, però, ja a partir del 1941, s'inicia un augment de la taxa de creixement, que recupera els nivells de preguerra. Un notable increment que es deu, en un 93%, a l'aportació de la immigració durant el període que va de 1941 a 1945. Aquest increment de la població fruit de la immigració, fou una tendència que es perllongaria ben bé fins al final del franquisme. L'any 1940, Terrassa tenia 45.081 habitants. El 1950, 58.880. I el 1970

ja s'arribava als 138.697 terrassencs. Per tant, les xifres de població, d'una banda, no amaguen l'augment espectacular de la població de Terrassa durant les dècades centrals del franquisme gràcies, sobretot, a la forta arribada de persones immigrades a la ciutat. I, d'altra banda, reflecteixen com va ser just finalitzada la guerra quan es va reprendre altra vegada l'atracció de població d'una ciutat industrial com Terrassa. El ritme migratori de la ciutat, doncs, es reprenia tot just al principi dels anys quaranta.

Si considerem la procedència de la població immigrada a la ciutat en els anys de la postguerra,⁸ notarem que la proporció de terrassencs nascuts a Catalunya va baixar considerablement, mentre que els que venien d'Andalusia —amb diferències internes evidents entre províncies i també entre zones de cultura rural i agrícola o urbanes— van incrementar-se un 20% sobre el total de la població entre els anys 1951 i 1965, any en què ja serien el 33,6% dels terrassencs. Els immigrants que arribaven de la resta de Catalunya ocupaven, aquest mateix any 1965, el segon lloc de procedència més nombrós amb un 7,8% de percentatge respecte el total, lluny, però, dels que venien de la zona andalusa. Per contra, aragonesos, valencians o oriünds de les Illes Balears perdien pes en relació als provinents del sud d'Espanya. L'arribada de persones provinents de Múrcia, Extremadura i Castella-La Manxa, tot i que no en una proporció tan elevada com els andalusos, també va anar en augment.

Més enllà de les xifres, però, les noves autoritats franquistes locals de seguida s'adonaren que l'arribada d'immigració, lluny de frenar-se per les mesures de contenció i les traves burocràtiques establertes pel govern, no s'aturava. El fet que ben aviat es pogués reprendre l'activitat industrial, malgrat les deficiències en els abastaments i en les condicions laborals del treballadors, va estimular la demanda d'aquests, tot i que les condicions de vida a la ciutat havien perdut molt i que el creixement econòmic era relatiu, fluctuant i totalment determinat per la política intervencionista dels anys de l'autarquia.⁹

Amb l'entrada de nova població, les autoritats municipals van començar a adonar-se que, si bé l'arribada d'immigrants encara no era d'un volum enorme a l'inici dels anys quaranta, començaven a generar-se les mateixes problemàtiques amb què ja s'havien topat abans de la guerra, que eren bàsicament la manca crònica d'habitatges i d'allotjament a la ciutat per a encabir-hi els nous ciutadans.¹⁰ Una falta d'habitatges —facilitada per un molt baix nivell de construcció i un elevat preu dels immobles¹¹— que afavoria situacions d'insalubritat i de pèssimes condicions d'allotjament de bona part de la població que feia cap a la ciutat i no podia accedir a un habitatge "legal".

En una data tan recent com el 1941 l'estadística municipal recollia testimonis prou contundents i prou coneguts per les autoritats sobre les conseqüències de la manca d'habitatges socials:

«El estado de la edificación es en la actualidad un tanto precario por la visible escasez de viviendas de tipo económico, lo que hace sumamente difícil el albergue de una parte de la población obrera que con ritmo no interrumpido

afluye a nuestra ciudad en demanda de ocupación, la cual tiene que instalarse en calidad de realquilada en edificaciones reducidas sin aquel mínimo de holgura y comodidad exigibles en todos los casos».¹²

Les denúncies sobre la manca d'habitatge i les males condicions que part de la població havia de patir per aquest problema sovintejaven. Sobretot quan la falta d'allotjaments originava un contingent de situacions d'amuntegament, de manca d'higiene, de barraquisme i de cases d'autoconstrucció. La situació era denunciada per la Fiscalía de la Vivienda de l'Ajuntament els anys 1942 i 1943, que es queixava de no poder realitzar la seva funció de tancar o derruir cases en mal estat perquè estaven ocupades i això faria agreujar el problema.¹³ Però també era denunciada des del mateix falangisme que, per les raons ideològiques del *Nuevo Estado* corporativista, en el qual tots els seus membres havien de gaudir dels beneficis de la revolució sindicalista, no podia tolerar allò que els brindava la realitat de bona part dels treballadors terrassencs

El procediment per tal de retornar les persones immigrades sense un "habitatge legal" quedava estrictament regulat per a tots els ajuntaments de la província. *ACVOC. AHT. Ayuntamiento de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden Circular..."*. 1952.

vinguts d'altres províncies. Així, per exemple, s'escandalitzaren per les condicions miserioses d'habitatge de diverses famílies treballadores de la zona de Santa Magdalena.¹⁴ La denúncia, presentada a la premsa de la ciutat, és una crida a les autoritats i als patrons a solucionar la situació de mancança d'allotjament assequible per als productors arribats a la ciutat. Dins aquesta mateixa denúncia, també s'informa propagandísticament dels projectes que l'Institut Nacional de Vivienda (INV), l'Obra Sindical del Hogar (OSH), l'Ajuntament, la Central Nacional Sindicalista (CNS) o empreses particulars tenien en voga per a fer front al problema dels allotjaments:

«Esperemos que estos proyectos sean inminentes realidades (aunque tengan que quedar atrás otras cosas) y podamos en aquel día feliz volar con dinamita la in-

finidad de chozas infectas como las que hemos visitado hoy y en las que seres humanos luchan por la vida en un ambiente que a muchos repugnaría como vivienda de los propios perros».¹⁵

De fet, són dues iniciatives totalment diferents, totes dues amb la participació d'un Ajuntament que coneixia perfectament la situació de manca de residències assequibles, les que buscaven pal·liar aquest problema. D'una banda, el panorama no passava per alt a la Delegación Comarcal Sindical, que a través d'una comunicació a l'alcalde de Terrassa, aleshores el falangista Joaquim Amat, demanava, i fins i tot exigia, la col·laboració i la intervenció de l'Ajuntament en la cessió de terrenys municipals per a la construcció de 200 habitatges per a obrers que duria a terme l'Obra Sindical del Hogar.¹⁶ La proposició de l'alcaldia a la Comissió Municipal Permanent per permetre la cessió o concessió de terrenys municipals va tenir lloc gairebé un any després. La petició de l'alcalde, aleshores ja Josep Ventalló, al ministre de Governació, en la qual es demanava l'aprovació de l'acord de cedir els terrenys, es justificava d'aquesta manera:

«Una de las más graves e importantes preocupaciones que desde la liberación han venido pesando sobre este Excmo. Ayuntamiento ha sido y es la de hallar solución al arduo problema que representa la apremiante falta de viviendas para familias de clase obrera y de condición humilde, necesidad constantemente acentuada al compás del incesante incremento de la población en Tarrasa».¹⁷

Finalment es va fer la cessió gratuïta dels terrenys el 1947, però amb una clàusula que establí que, si en tres anys l'OSH no havia finalitzat les obres, s'haurien de retornar els terrenys cedits. També hi havia el compromís de la mateixa corporació municipal d'encarregar-se de l'amortització de l'església, de l'escola i de la urbanització que s'havien projectat. El 1950 tot just s'havien iniciat les obres d'habitatges al polígon d'Ègara. Els problemes urbanístics amb un pal elèctric van endarrerir encara més la construcció i van obligar a fer-la en dues fases sense que estigués previst. La primera comprenia 116 habitatges que es van inaugurar entre 1952 i 1953 i la segona, que constava dels 84 restants més l'església, no foren acabats fins el 1958 pels litigis amb la companyia elèctrica.¹⁸

Evidentment, aquesta no era, ni de bon tros, una solució definitiva per a resoldre la greu qüestió de l'allotjament, ni per les dimensions ni per la rapidesa. Tot i així, va marcar un punt i a part en la construcció de grups d'habitatges socials a Terrassa. Mai més no es concebria un polígon per a obrers amb edificacions de planta baixa o com a màxim dos pisos amb el seu jardí o hortet particular com els que es van construir als grups Ègara. Era un símptoma clar, primer, d'una arquitectura que pretenia representar una ruralia mitificada i, després, de no haver previst que la vinguda de més població s'intensificaria enormement durant els següents anys en els quals aquest tipus de construcció seria ja, òbviament, inviable.

Però fins i tot el consistori s'adonava de l'extraordinària lentitud que aquesta mesura comportava i, sota la pressió dels principals industrials que havien recuperat

l'hegemonia a la ciutat —la major part dels alcaldes mantenien, havien mantingut o mantindran estrets lligams amb l'Institut Industrial— es va crear la Comisión Pro-Viviendas Económicas l'abril de 1946. Aquesta Comissió, una segona mesura impulsora de construcció de cases econòmiques, estigué presidida per l'alcalde i la vicepresidència, en un primer moment, seria per a Josep Badrinas i Sala, president de l'Institut Industrial. Miquel Onandia, aleshores regidor, però que entre 1964 i 1970 seria alcalde, esgrimia les raons per a la constitució d'aquesta Comisión. Primer, per l'estat del projecte d'habitatges Ègara que:

«ha de ser, por razón de las largas tramitaciones legales requeridas e inexcusables, forzosamente lento [...]».

i, segon:

«[...] puesto que de años viene siendo arduo problema, ostensiblemente evidenciado por la realidad, la falta de viviendas que, por su módica y asequible renta, resultasen apropiadas para familias obreras y de condición modesta: hondo conflicto, de múltiples facetas, que vino agravándose constantemente, entre otras causas, por la numerosa inmigración que sin cesar llega a nuestra ciudad».¹⁹

Aquesta Comisión Pro-Viviendas Económicas, a petició de l'alcaldia al Ple de l'Ajuntament del 21 de juliol de 1950,²⁰ es va convertir, a l'empara de la Llei de Protecció de l'Habitatge del 19 d'abril de 1939, en Patronato Pro-Viviendas de Tarrasa. La llei,²¹ que també preveia la creació de l'Instituto Nacional de la Vivienda, permetia a entitats i organismes locals constituir-se amb la finalitat d'aixecar «viviendas protegidas» i, així, beneficiar-se del que s'hi estipulava, com les exempcions tributàries, els avançaments de l'Instituto Nacional de la Vivienda sense interès reintegrables a llarg termini, les primes a la construcció dels habitatges i el dret a l'expropiació forçosa de terrenys qualificats d'edificables.

No obstant això, començava a fer-se evident que aquestes solucions no servien per atendre les demandes d'habitatge de molta de la població que estava arribant. No s'aturava l'augment de nous habitants i les construccions de les primeres barraques a les zones més allunyades del centre de la ciutat evidenciaven que tot just s'estava al principi. Era el moment en què començaven a aparèixer grans grups de cases d'autoconstrucció i altres habitacles encara més rudimentaris a la rodalia del vell municipi: Ca n'Anglada, Les Arenes, La Maurina, o la Isla Perdida a la carretera d'Olesa, entre d'altres, eren ja els primers nuclis d'assentament i el punt de recepció de molta de la nova població que havia arribat a la ciutat i no podia accedir a una casa amb condicions.

Una excel·lent radiografia de quina era la realitat de la immigració a la Terrassa del final dels anys quaranta ens l'ofereix el padró d'immigració fet a la ciutat l'any 1948, on s'hi inscrivieren 2.511 persones. La seva anàlisi²² determina que el tipus de persona que arribava a la ciutat vallesana en aquells moments era majoritàriament jove —entre

16 i 40 anys— i soltera, sense haver format encara una unitat familiar. Una bona part d'aquests nous ciutadans es van inscriure en el padró com a residents en els districtes IV i V de la ciutat, és a dir, en aquells barris formats pels actuals de Ca n'Aurell, la Cogullada i el Segle XX d'una banda, i els barris de Sant Pere i Sant Pere Nord de l'altra. La gran majoria provenia del conglomerat de zones andaluses, nom genèric per anomenar l'enorme diversitat de territoris que conformaven el lloc de procedència andalusí; a certa distància els seguien els que venien d'alguna banda de Catalunya i, ja més minoritaris, els provinents de l'Aragó, el País Valencià, Múrcia i Castella i Lleó.

Mentrestant, amb l'alcalde Alfons Vallhonrat, que havia entrat al consistori el febrer de 1947, es van celebrar les primeres eleccions municipals por tercios, el 1948. El seu mandat, fins al febrer de 1952, estigué marcat per les tensions entre els sectors falangistes locals més dogmàtics i els conservadors i industrials salistes d'on Vallhonrat provenia, fins al punt que aquest no va ocupar el càrrec de cap local de Falange que habitualment ostentava l'alcalde. Després de la vaga dels tramvies de 1951, amb notable repercussió a les principals fàbriques de la ciutat, i de la substitució de Baeza Alegría per Felipe Acedo Colunga al capdavant del Govern Civil, Vallhonrat fou substituït per Pere Matalonga i Feliu, molt més proper al falangisme i en gran sintonia amb el nou governador. Ràpidament, el nou alcalde va anar a recollir el seu càrrec a la Jefatura Local del Movimiento. Matalonga, que havia pres part en l'aixecament del 19 de juliol a Barcelona, va romandre a l'alcaldia un any i mig, moment en el qual Josep Clapés, primer com a accidental i el 1955 ja oficialment, va rellevar-lo.

Els informes de la situació que en aquells moment s'esdevenia en determinats punts de la ciutat presentaven un espectacle dantesc i evidenciaven que calien solucions ràpides i contundents per afrontar el creixement desmesurat i desordenat. Però també per fer front a la misèria que aquell panorama provocava en les persones que arribaven sense l'oferiment d'un contracte de treball, d'un allotjament, d'un lloc de rellogat o d'una barraca. Josep Sala i Dinarès, que anteriorment havia estat tinent de la fiscalia d'habitatge, a l'abril de 1953 descrivia l'esforç necessari que calia fer per a sanear certes zones, tot i admetre que la realitat els desbordava:

«[...] como creo que no le molestará que le siga indicando donde existe un foco de infección y de verdadero peligro para la salud de los vecinos, debo manifestarle que el sábado pasado, acompañado de otras autoridades sanitarias, practiqué una inspección en el torrente de Can Boada del Pi, que pasando por la calle de Beethoven termina cerca de la calle Donoso Cortés.

Las aguas que discurren por el mismo en una gran extensión producen nauseabundos olores, miasmas, mosquitos y unos pequeños gusanos que se esparcen por doquier e invaden las casas próximas.

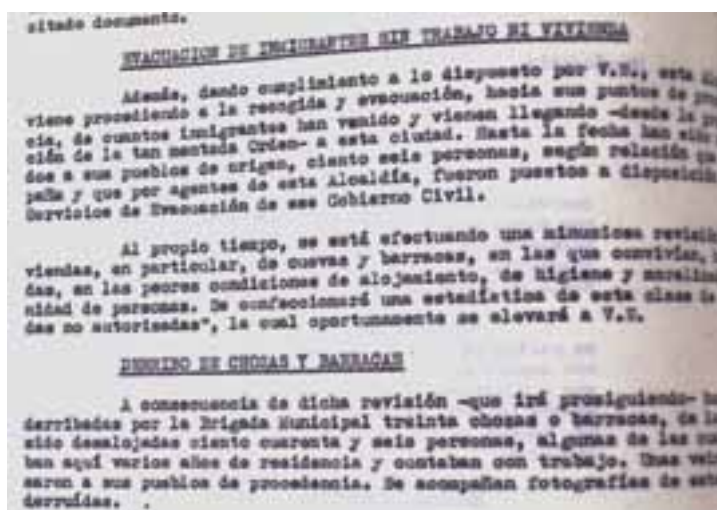
A los lados del torrente hay muchas edificaciones y las viviendas están ocupadas por gran número de familias y cuyo torrente, como ya hemos dicho, es un

serio peligro, lo mismo que para los habitantes de aquella barriada. La única solución para evitarlo, consiste en la construcción de una cloaca o colectora que haría desaparecer el arroyo infecto y al propio tiempo sanearía las viviendas de estos modestos obreros».²³

Davant d'aquest panorama, que no només s'esdevenia a Terrassa, sinó també a altres ciutats industrials de l'entorn de Barcelona, les instàncies governatives van considerar que la situació podia derivar en un altre problema. La desmesurada presència d'un nombre tan elevat de nova població, no tan sols generava problemàtiques urbanístiques, d'habitatge i de salut pública, sinó que també podia derivar en dificultats de control i d'ordre públic. D'aquesta forma, el nou governador civil de la província, Felipe Acedo Colunga, va voler posar-hi remei amb una mesura clarament autoritària. La pretesa solució del governador fou tramesa mitjançant una circular als alcaldes de les poblacions de més de quinze mil persones de la província de Barcelona²⁴ el 4 d'octubre de 1952, publicada al número 240 del butlletí oficial de la província dos dies després:

«Ante la necesidad de hacer frente al complejo problema de la vivienda, pesadumbre que gravita sobre todo en las zonas industriales por su gran densidad de población y que por tal motivo afecta intensamente a varios núcleos urbanos de esta provincia, sometida a una constante inmigración».²⁵

Les disposicions dictades pel governador civil foren recollides per la Comissió Municipal Permanent terrassenca el dia 10 d'octubre, acatant al peu de la lletra tot allò que la circular disposava. Una circular que ordenava el tancament i el vedat de tots els solars de les ciutats per evitar la seva ocupació il·legal. Després, s'havia de realitzar un cens de les «viviendas no autorizadas» del municipi, enteses aquestes com les barraques i els relloguers més abusius, amb una relació dels habitants que hi vivien. Mitjançant els sindicats de cada branca productiva es faria una estadística dels obrers

Un dels informes que l'Ajuntament de Terrassa va fer arribar al Governador Civil explica com s'estava duent a terme a la ciutat el tema de les barraques i del retorn d'immigrants. *ACVOC. AHT Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular..." 1952.*

amb contracte fix i de les seves famílies que es trobessin residint en aquestes *viviendas no autorizadas*. No es permetria, tampoc, cap més llicència d'exploració o d'ampliació de negoci sense la corresponent llista dels obrers a contractar i de l'estat dels seus domicilis, prohibició que, si esqueia, seria efectuada per l'alcaldia. En el cas que es trobessin situacions d'obriers o d'empreses amb treballadors contractats residents en aquesta categoria d'allotjament, serien ràpidament posades en coneixement del governador civil. A més, mitjançant els alcaldes, la policia o la guàrdia civil, s'impediria l'entrada a la ciutat de treballadors en aquesta mateixa situació. Finalment, els treballadors immigrants sense un habitatge legal serien enviats al Govern Civil i d'allà se'ls evacuaria al seu lloc d'origen pel servei de retorn que s'havia establert.

L'ordre per no admetre obrers en situació "irregular" fou ràpidament enviada des de l'Ajuntament al president de Mutua de Seguros de Tarrasa, al cap de l'Agència de l'Instituto Nacional de Previsión, al delegat de Mutua General de Seguros, al Delegado Sindical Comarcal i als presidents de la CNS local, de l'Institut Industrial i de la Unión Comercial e Industrial, fet que posa de relleu la magnitud de l'operació.

Realment, s'estaven establint les bases per a dur a terme una dràstica mesura de deportació de la població nova que a la ciutat no aconseguia reunir unes condicions mínimes d'assentament. Els testimonis sobre aquesta actuació demostren la notable vulnerabilitat amb la qual es trobava la persona que havia emigrat un cop ja era en el seu punt de destí.

«S'havia de superar una mena de frontera tot just arribaves [a Barcelona]. A l'estació t'esperaven, et portaven a uns pavellons a Montjuïc, i quan omplien dos o tres vagons, et tornaven cap a Andalusia, et feien tornar al teu poble. Això va durar uns quants anys; després ho van suprimir. Jo, coneixent això, vaig baixar del tren a Manresa, vaig passar la nit prop de la via del tren, en un petit terreny que tenia un paísà nostre, i l'endemà vaig venir a Terrassa a casa d'uns oncles del meu pare, que em van acollir.»²⁶

L'alcaldia, sis dies després de la circular del governador, ja publicà el primer ban que feia obligatori el compliment d'un dels seus punts, el que feia referència a la delimitació del perímetre del nucli urbà de la ciutat i dels solars que hi hagués. El dia següent emetia un altre ban. Aquesta vegada remetia als articles 4t i 6è de les ordres del Govern Civil sobre l'obertura de nous centres de producció o la seva ampliació, tot fent esment que s'havia de posseir el document sobre els treballadors a contractar i l'estat del seu allotjament. A més, s'avisava que, a partir de la publicació del ban, l'autoritat competent posaria un decidit èmfasi en la vigilància per evitar l'entrada al terme municipal de persones que s'instal·lessin en «viviendas no autorizadas» i les que ja hi visquessin es posarien a disposició del Govern Civil per a la tramitació del seu retorn forçat.²⁷ Aquesta rapidesa a l'hora d'aplicar els acords és causada, sens dubte, per un excés de zel de les autoritats municipals terrassenques per tal de fer complir tot allò que des d'instàncies més elevades del règim es dictava.

Ràpidament, al cap d'un mes, es va passar a confeccionar l'estadística de les "viviendas no autorizadas" que existien a la ciutat, de les quals se'n van comptabilitzar 865 i en les quals s'allotjaven 3.843 persones. Les barraques pròpiament dites, formades per quatre parets i un teulat, eren les més corrents, però existia una altra categoria, es diu al mateix informe, les aixecades dins dels solars on s'havien habitat habitacions independents que servien per dormir i cuinar en un espai reduïdíssim i «explotados por un mismo propietario, huelga también decir que con el más absoluto desprecio por la vida humana».

Des del Govern Civil fins i tot es va crear un organisme responsable de les evacuacions d'immigrants i del control dels "habitatges no autoritzats" a la província. *ACVOC. AHT Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular..."*. 1952.

En el mateix informe es menciona una segona categoria d'habitatges que, tot i no ser classificables de «no autorizadas», també es tenen en compte com a barraques, que són aquelles que constitueixen

«el rudimento de un hogar en formación, que sus propietarios van levantando lentamente de acuerdo con sus posibilidades económicas, estando ideadas de forma que, en su día, puedan convertirse en viviendas modestas pero dignas» i que a la llarga acabarien configurant alguns dels nous barris de la ciutat.

A la mateixa estadística també es van detectar les anomenades *coves*, espais excavats en els terraplens o en marges, que en tot el terme municipal n'existien 30, en les quals vivien 177 persones. Així mateix, atès l'avís governatiu del decret, també s'hi destaca que molts propietaris s'afanyaren a executar les obres necessàries perquè les seves propietats i habitatges rudimentaris no fossin classificables dins aquesta estadística de «no autorizadas».²⁸ Les *coves* foren intervingudes per a la seva destrucció total de forma immediata, quedant-ne només dues a l'espera de la resolució de l'autoritat sobre la seva situació final. El destí de les persones desallotjades era molt incert, però les possibilitats poques:

«El personal que ha abandonado las cuevas destruidas, se han albergado en diferentes casas, en espera de que por la Sanidad Municipal se dictamine hasta qué grado son "AUTORIZADAS" [*sic*].

Se ha procedido a la evacuación forzosa de tres familias con un total de diez y seis personas, ante la imposibilidad manifiesta de encontrar vivienda autorizada y el correspondiente contrato de trabajo».²⁹

La qüestió dels rellogats en immobles poc adequats i en condicions ínfimes també era susceptible de ser vista com una infracció que podia comportar les sancions corresponents per al propietari. Va ser especialment notori el cas anomenat d'«El Barco de la Juana»³⁰, que acabà en litigi judicial. Era un cas de rellogat i d'abús manifest d'una propietària que oferia com a lloguer a persones que acabaven d'arribar a

la ciutat unes barraques «superpuestas, o sea a la manera de los camarotes de barco [...], constando cada una de ellas de una, dos o tres habitaciones, unidas entre sí por angostos pasillos y peligrosísimas escaleras, carentes todas y cada una de ellas de los elementos y servicios más indispensables, o sea ventilación, luz, W.C., suelos de ladrillo, etc., y el más importante de ellos, o sea el agua potable, dado que la población total de este núcleo era de unas 300 personas».

Mentrestant, l'evacuació de persones ja s'havia iniciat. Tot es feia complint les normes que la Delegación de Evacuación y Construcciones del Govern Civil va fer arribar poc després de la circular del 4 d'octubre als ajuntaments,³¹ però que no es van fer públiques. Les ordres eren severes i precises per tal d'uniformitzar el procés arreu de la província. Les persones afectades havien d'ésser primer classificades per cada ajuntament, que n'enviava tot seguit la llista de les persones a evacuar al Pabellón de Clasificación de Montjuïc, a Barcelona. En entrar en aquesta espècie d'edifici de concentració, anomenat Pabellón o Palacio de las Misiones, els evacuats ja duïen amb ells les seves pertinences i objectes. Les contribucions en alimentació eren subministrades per l'Ajuntament de Barcelona, però amb càrrec al consistori de procedència, que també pagava la meitat del bitllet de retorn. En aquestes mateixes normes, també es preveia que les *coves* existents a cada municipi fossin destruïdes d'una manera immediata, però que estiguessin atents que el personal que visqués a les barraques hagués estat desallotjat i evacuat abans de procedir a l'enderroc.

Un altre article a portada del diari *Tarrasa*, en aquest cas del 18 de novembre de 1952, mostra com la mesura d'expulsió no va ser secreta ni portada a terme sense informar els ciutadans.

El 29 de novembre de 1952 el negociat de Presidència de l'Ajuntament de Terrassa enviava al Governador Civil de Barcelona la primera llista amb el nom i les procedències de les 106 primeres persones que es retornarien al lloc d'origen, la majoria de les quals eren de les províncies andaluses, però algunes també de llocs tan propers com Badalona.³² Havia passat un mes i mig des de l'ordre del governador i ja s'estaven portant a cap les primeres evacuacions d'immigrants amb un rigor exemplar:

«Esta Alcaldía viene procediendo a la recogida y evacuación, hacia sus puntos de procedencia, de cuantos inmigrantes han venido y vienen llegando— desde la promulgación de la tan mentada orden— a esta ciudad. Hasta la

fecha han sido retornados a sus pueblos de origen ciento seis personas, según relación que se acompaña y que por agentes de esta Alcaldía fueron puestos a disposición de los Servicios de Evacuación de este Gobierno Civil».³³

S'esvaeixen els dubtes sobre si fou una operació secreta o poc publicitada, quan a la premsa local va aparèixer un seguit d'articles explicant la mesura de retorn³⁴ i quan el mateix alcalde Matalonga era entrevistat per al butlletí de la Cambra de Comerç i Indústria, on explicava el procés. Per a ell, era un procés necessari davant la carència d'habitatges, que continuava sent el principal problema de la ciutat a causa de

«la constante y excepcional inmigración, en los millares de personas que, por los motivos que fueren, empezaron a volcarse, a raíz de la terminación de la Cruzada, sobre los núcleos industriales, abandonando agros improductivos y las zonas míseras de nuestra geografía [...]

[...]

Y como no había casas suficientes, enseguida hicieron su aparición las chozas y barracas, a la par que, no sólo no se edificaban viviendas, sino que, incluso, sin la obligada compensación, transgrediendo lo legislado, se derribaron muchas casas para construir edificios fabriles, lo que acabó de agravar la cuestión».

Sobre la mesura governativa d'expulsió d'immigrants reconeixia que

«[...] desde luego, las inspecciones proseguirán [...]. Reconozco, repito, que la medida es indispensable, pero hemos de lamentar, como dejo manifestado, que la imprevisión de años pasados tengamos que corregirla ahora nosotros, al vernos forzados a acometer tarea tan poco agradable».³⁵

La tasca empresa per l'Ajuntament i les autoritats competents per fer complir l'ordre del governador, i tal com l'alcalde s'encarrega de deixar ben clar, no es va aturar. Les deportacions van continuar com a mínim fins al final del desembre de 1956. S'efectuaren periòdicament, amb una seqüència d'entre tres a sis mesos cada una i es feia en el moment en què s'enviaven, des de Governació de l'Ajuntament de Terrassa al Govern Civil, els diners per a les despeses dels bitllets de retorn, que havien passat a ser sufragades per cada consistori, juntament amb les llistes de les persones evacuades que, en cap dels casos dels quals es té constància, no passaven de la cinquantena.³⁶ En total es retornaren, de Terrassa, aproximadament, segons les llistes que es conserven i que s'han pogut localitzar, unes 250 persones.

Les persones que s'havien de retornar als seus punts d'origen eren enviades, primer, al Pavelló de Las Misiones de Barcelona. Aquest era un edifici construït a la muntanya de Montjuïc amb motiu de l'Exposició Internacional de 1929 per a mostrar les diferents missions religioses del món, d'aquí el nom. Amb la fi de la guerra, l'any 1939, va ser reconvertit en una extensió de la presó Model fins que el 1945 va convertir-se en el Centre de Classificació d'Indigents de la ciutat comtal. A partir de la circular del governador Felipe Acedo Colunga del 1952, el Pavelló va passar a ser

l'espai central de la política repressiva que es va dur a terme contra la immigració a l'àrea metropolitana. Era el destí on es concentraven els immigrants expulsats de les ciutats de la província que, com els que enviaven des de Terrassa, no complien amb els requisits de la circular governativa. Des de Misiones, es retornaven amb tren cap a les seves províncies i poblacions d'origen. Les estimacions més recents calculen que unes quinze mil persones van passar pel Pavelló abans de ser expulsades. S'han identificat, en total, 230 expedicions de retorn que s'iniciaren el 30 d'abril de 1952 i van acabar el 20 de desembre de 1957.³⁷ Alguns dels testimonis que van ser enviats al pavelló de les Misiones expliquen quina era la situació dels interns l'any 1953:

«Unos que llevaban uniforme e iban pelados, de los que teníamos la impresión que eran presos, y luego estaba la gente como yo, que esperaban que se solucionaran las cosas [...]. Las personas allí eran muy correctas. Salíamos a un patio y jugábamos a las cartas. Esperando».³⁸

A més del zel a l'hora d'organitzar el retorn per part de les autoritats municipals terrassenques, hi va haver també les visites d'inspecció que organitzava periòdicament el delegat del servei d'Evacuación y Construcciones del Gobierno Civil de Barcelona. Una d'elles, feta el juny de 1954, va provocar que el delegat informés de manera molt satisfactòria per la forma com s'estava portant a Terrassa la qüestió de les barraques. A l'extracte de l'informe que es va fer sobre la visita s'hi explica com s'actuava per evitar l'entrada de nova població a la ciutat sense contracte de treball, habitatge autoritzat o assegurança laboral legal:

«Dos empleados del Servicio de Evacuación de paisano, con bicicleta, además de estar continuamente de servicio en la Estación, recorren los alrededores, para vigilar los que pueden llegar, por apearse del tren en otras estaciones anteriores. Esta vigilancia ha dado como resultado, la supresión de barracas y el traslado al Pabellón de Misiones de esta Capital de varios grupos para evacuar, el mismo día de la llegada a Tarrasa».³⁹

Tot i així, i com és evident, la mesura de repressió engegada contra la població immigrada no va ser efectiva. Les xifres de població posen de manifest que l'arribada de noves persones no es va aturar. A més, des del mateix ajuntament terrassenc, ja abans de 1957, any en què es van aturar les expulsions d'immigrants, es miraven d'assenyar les bases legals per evitar noves construccions defectuoses o sense l'autorització corresponent. Era l'intent d'una mínima regulació urbanística, senyal que malgrat les operacions que s'estaven realitzant de retorn i destrucció de barraques, no s'havia posat fre a la proliferació de més habitatges rudimentaris. La mesura de retorn del Govern Civil no va ser, per tant, reeixida.

Dels acords presos per l'administració local sobre aquest intent de regulació del problema de l'habitatge se'n va acabar fent un edicte el 22 d'abril de 1954, firmat pel ja alcalde accidental Josep Clapés. Es pretenia regularitzar les construccions i preveure sancions

corresponents en cas de no complir-se la normativa.⁴⁰ Es prohibia l'aixecament de nous immobles a zones no urbanitzades, tot advertint que serien destruïdes si no complien els requisits legals. Per aconseguir la llicència municipal a les *barriadas extremas* calia que la via del davant del solar tingués voreres, estigüés pavimentada i comptés amb punts de llum. Aquesta disposició semblava incongruent pel fet que aquestes «barriadas extremes» no gaudien, ni de bon tros, de condicions urbanístiques. Igualment, es prohibia de forma explícita la utilització de coberts com a habitatges i s'havia de declarar formalment la finalitat dels nous coberts que s'erigissin. Ara bé, el període de pròrroga en l'aplicació de les sancions per l'incompliment de les disposicions fou un tema de discòrdia entre els membres del consistori. El motiu de la discussió en el Ple de l'Ajuntament del 5 de març de 1954 va ser que un dels regidors veia molt reduït l'espai de temps de sis mesos de marge atorgat per iniciar les sancions. El regidor Calzina creia que era especialment curt

«para aquellos casos de productores que se construyen su propia vivienda y en los que puede comprobarse en forma evidente que continúan, dentro de sus modestas posibilidades económicas, realizando las obras necesarias para la adaptación y mejora de las actuales viviendas hasta reunir éstas las condiciones mínimas de orden urbanístico exigidas».

La presidència, però, no va creure convenient la consideració, atès que les disposicions ja restaven vigents i que eren de compliment obligat davant

«la lamentable situación de hecho existente e impedir, con el máximo rigor, en lo sucesivo, la prosecución de un sistema irregular y abusivo de construcciones en los barrios extremos y alrededores de esta ciudad [...]

[...]

[...] sería un quebranto [ajornar la mesura] de la finalidad que se persigue con la adopción de los acuerdos propuestos y en contra del criterio manifestado por los componentes del Consistorio, en reciente reunión oficiosa celebrada para tratar de tan importante problema para Tarrasa, de ir decididamente a la regularización urbanística de dichas construcciones y a impedir y a evitar por todos los medios al alcance del Municipio el que se prosiga con el vicioso sistema de construcciones que anteriormente se alude».⁴¹

La proposició del regidor Calzina no va prosperar i el dictamen fou aprovat. No obstant això, aquesta va ser una iniciativa pròpia del consistori que, malgrat el compliment de l'ordre del governador d'expulsió d'immigrants, començava a mostrar ja els primers símptomes d'un canvi de mentalitat en el municipi. L'arribada de nova població no podia ser rebutjat. El seu increment es feia notar cada dia més i la solució ja no podia ser retornar-la. Encara que la disposició sobre habitatge feta per l'ajuntament tingués mesures sancionadores, donava la possibilitat de reconeixement legal a aquells que complissin amb la normativa. La intervenció del regidor Calzina, doncs, exemplifica perfectament aquest canvi de tendència.

Finalment, el mateix règim va començar a assumir l'enorme moviment interprovincial de població que hi havia hagut i que hi estava havent cap als principals centres industrials de l'Estat i les problemàtiques en habitatge que aquest transvasament generava. La Ley sobre Régimen del Suelo y Ordenación Urbana de 1956 o la creació del Ministerio de la Vivienda el 1957, anys que coincideixen amb la fi de les mesures de retorn d'immigrants, manifesten una predisposició a actuar, en una política de fets consumats, sobre l'enorme desajustament que s'havia produït a les diferents ciutats espanyoles. Ja no era possible reprimir i tornar la població allà d'on havia vingut. D'aquesta forma s'encetava, a partir dels anys seixanta i quan les cotes de nova població arribaven al seu màxim, un nou marc d'actuació en la qüestió de l'habitatge social a les ciutats receptores d'immigració. En aquest nou marc el consistori terrassenc es limitaria a cedir terrenys municipals per a l'edificació d'un nou tipus constructiu que, a partir de llavors, esdevindria preponderant als barris de nova creació de la ciutat: els blocs de pisos.

Notes

- 1 MARCET, Xavier. *Els anys foscos de la postguerra (1939-1945)*. Terrassa: Ed. Àmfora, 1999.
- 2 CALVET I PUIG, Jordi. "Les conseqüències econòmiques de la Guerra Civil a Terrassa". *Terme*. Núm. 1 (Terrassa, novembre de 1986), p. 75-79.
- 3 MARÍN, Martí. "Franquisme i món rural: apunts sobre els anys de la llarga postguerra". *Estudis d'Història Agrària*. Núm. 16 (2003), p. 21-37.
- 4 Arxiu Comarcal del Vallès Occidental. Arxiu Històric de Terrassa (ACVOC. AHT). Fons Ajuntament de Terrassa. Alcaldia. Bans 1940.
- 5 MORADIELLOS, Enrique. *La España de Franco 1939-1975: Política y Sociedad*. Madrid: 3r. Milenio, 2002, p. 83.
- 6 PUIG I VALLS, Angelina. *De Pedro Martínez a Sabadell; l'emigració una realitat no exclusivament econòmica (1920-1975)*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1990.
- 7 SEGON I ARMENGOL, Jordi. "El creixement de la població". Dins CARDÚS I ROS, S. (Coord.). *Els terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*. Terrassa: Diari de Terrassa i Lunweg, 2005, p. 33-48.
- 8 SEGON I ARMENGOL, Jordi. "Els orígens dels terrassencs". Dins CARDÚS I ROS, Salvador (coord.). *Els Terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*. Terrassa: Diari de Terrassa i Lunweg, 2005, p. 49-64.
- 9 BENAUL, Josep M. [et alii]. *Història de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1987, p. 438. Aquí pot raure, doncs, l'explicació que l'arribada de nova població en alguns casos no tenia només motivacions econòmiques, sinó també polítiques i a causa de la forta repressió a zones rurals del sud d'Espanya.
- 10 PÉREZ I VENTAYOL, Joan. "Poder polític i nous ciutadans (1900-1962)". Dins CARDÚS, Salvador (coord.); *Els Terrassencs del segle XX. Immigració, identitat i canvi*. Terrassa: Diari de Terrassa i Lunweg, 2005, p. 81-96.
- 11 MARÍN, Martí. "Franquismo e inmigración interior: el caso de Sabadell (1939-1960)". *Historia Social*. Núm. 56 (2006), p. 131-151.
- 12 ACVOC. AHT. Fons Municipal. Secretaria. Dades Estadístiques 1939-1960. *Cuestionario sobre los datos estadísticos reclamados por la Dirección de Administración Local*. 1941.
- 13 SALA I DINARÈS, A. *Resumen de los trabajos realizados durante el año 1943*. Tarrasa. Tenencia de la

Fiscalía de la Vivienda. Terrassa: Ajuntament de Terrassa, 1944. «En nuestras visitas de inspección sanitaria hemos podido convencernos de lo que son estas viviendas, en las que la ventilación y la luz brillan por su ausencia; algunas de ellas sólo reciben ventilación por la puerta de entrada. Es difícil, para quien no haya tenido ocasión de verlas, formarse una idea de cómo son estas reducidísimas habitaciones, impropias para vivir con la mínima amplitud y garantías higiénicas, resultando, por ello, verdaderos medios para engendrar la tuberculosis, anemia, clorosis y otras enfermedades graves».

- 14 *No Importa*. *Boletín de las Falanges Juveniles de Franco de Tarrasa*. Any III, núm. 22 (s./a., cap a l'any 1943), p. 3, article "Ni un hogar sin lumbre..." El relat del grup de falangistes quan es topen amb les barraques indica molt bé la gent que hi habitava: «– Buenas Tardes. –“Güenas” [...] – Quisiéramos que nos contara algun detalle de su[...] – De nuestra choza, quiere usted icir, ¿no? ¿Y para qué le interezará a usted too ezo?». Més enllà d'aquest exemple, cal dir que la falta d'habitatge serà denunciada constantment pel falangisme. Vegeu especialment MARTÍNEZ MUÑOZ, Carmen. *Terrassa 1939-1945 a través de la prensa del Movimiento*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona. Departament d'Història Moderna i Contemporània, 2002, p. 283-290.
- 15 *Ibidem*.
- 16 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Obra Pública. Foment, núm. 346 bis, expedient: "Relativo a la cesión de unos terrenos para la construcción de un grupo de viviendas protegidas. Grupo 'Egara'". La comunicació data del 28 de maig de 1943.
- 17 *Ibidem*. La Carta al ministre de Governació a Madrid és del 29 de desembre de 1945.
- 18 OLIVA I VILÀ, Montse. *Ègara-Terrassa*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social, 1995.
- 19 Hi ha les declaracions de Miquel Onandia sobre la creació de la Comisión Pro-Viviendas Económicas al periòdic *Tarrasa*, 20 d'abril de 1946, pàg. 6.
- 20 Arxiu Municipal Administratiu de Terrassa (AMAT). Llibre d'actes del Ple de l'Ajuntament, 21 de juliol de 1950, p. 43 i 43 bis.
- 21 Un extracte de la llei es troba a: GARCIA-NIETO, M; DONÉZAR, J.M. *La España de Franco, 1939-1975: Bases documentales*. Madrid: Guadiana de Publicaciones, 1975, p. 62-68.
- 22 LACUEVA, Josep Lluís. *La conformació d'una ciutat. Immigració, Societat i Economia. Terrassa (1900-1985)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2008, p. 91 i ss.
- 23 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Administració Central i Foment. Presidència i Foment. 1952. La comunicació és del 14 d'abril de 1953.
- 24 Sobre Sabadell existeix el treball de MARÍN, Martí. *Sabadell: Immigració, suburbialització i dictadura, 1939-1960*. Sabadell: 3ª Beca d'Història Local Miquel Carreras, 2003.
- 25 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular[...]". "Circular del Excmo. Sr. Gobernador Civil de la Provincia", 4 d'octubre de 1952.
- 26 Aquest testimoni és citat en el llibre BERNEY, Joan; VALLVÉ, Xavier. *Can Jofresa. Terrassa*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Benestar Social, 1995, p. 57.
- 27 Els dos bans també es troben a: ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular[...]". També apareixeran publicats a la premsa per a coneixement de tothom: *Tarrasa*, 11 d'octubre de 1952.
- 28 L'informe de l'estadística de les *viviendas no autorizadas* es troba a: ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Dades Estadístiques. Habitatge a Terrassa. 1950-1965. "Informe del Negociado de Gobernación y Estadística" de 19 de novembre de 1952.
- 29 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Governació. Expedients i documents 1883-1975. L'informe sobre la destrucció de *coves* data del 20 de novembre de 1952.

- 30 Un estudi exhaustiu del cas d'El Barco de la Juana es troba a LACUEVA, Josep Lluís. *La conformació d'una ciutat...*, op. cit., p. 117-120.
- 31 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular [...]" "Normas a seguir por los Ayuntamientos de esta Provincia en lo referente a evacuación y derribo de viviendas no autorizadas". 14 d'octubre de 1952.
- 32 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular [...]". "Relación nominal de los individuos procedentes de otras regiones, que han sido puestos a disposición del Excmo. Sr. Gobernador Civil, por carecer de contrato de trabajo y no tener vivienda autorizada". 29 de novembre de 1952.
- 33 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Expediente relativo al cumplimiento de la Orden-Circular [...]". Comunicació de l'alcalde Pere Matalonga al Governador Civil que acompanya la llista d'evacuats. 29 de novembre de 1952.
- 34 *Tarrasa*, 17 de novembre de 1952, a portada: «Para aliviar un grave problema social, moral y sanitario. Evacuación de Inmigrantes sin trabajo y sin vivienda autorizada». A l'article es denuncien també, amb noms i cognoms, els casos més sonats de rellogats. *Tarrasa*, 18 de novembre de 1952, també a portada: «Inmigración, chozas y evacuación forzosa. Plausible medida, pero dolorosa por tardía». *Tarrasa*, 25 de novembre de 1952: «Severas sanciones gubernativas a subarrendadores abusivos», on s'exposa que les multes van entre les cinc i les deu mil pessetes i els possibles ingressos a presó dels propietaris que explotaven els inquilins de forma exagerada.
- 35 L'entrevista es troba al *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de Tarrasa*. IV època, any LXVI, núm. 534 (Terrassa, novembre de 1952), p. 2-3.
- 36 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Governació. Dictàmens. Lligalls de 1951-1953, juny-desembre de 1955 i 1956. Hi apareixen els diferents enviaments de diners que les operacions de retorn d'immigrants terrassencs ocasionaven. En alguns casos van acompanyats de les llistes de les persones i amb el preu del bitllet de cada zona de retorn.
- 37 BOJ LABIÓS, Imma; VALLÈS AROCA, Jaume. "El Pavelló de les Missions. La repressió de la immigració." *L'Avenç*. Núm. 298 (Barcelona, gener de 2005), p. 38-44.
- 38 *Ibidem*.
- 39 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Informes i Gestió. Expedients 1952-1956. "Informe reservat" [sic]. El títol de l'informe en català fa desconfiar que fos el que realment portava quan va ser fet. L'extracte de la visita és de l'11 de juny de 1954 i la carta de tres dies després.
- 40 ACVOC. AHT. Fons Ajuntament de Terrassa. Secretaria. Dades Estadístiques. Habitatge a Terrassa. 1950-1965. "Acuerdos sobre Regularización definitiva del problema de la Vivienda y disposiciones legales que se citan".
- 41 Es pot seguir la discussió a AMAT. Llibre d'actes del Ple de l'Ajuntament. 5 de març de 1954, p. 291 i ss. D'altra banda, la importància del tema de l'habitatge a la ciutat generava opinions de tota mena sobre la forma de solucionar-ho, algunes realment sorprenents: «Hay que urbanizar el campo, es decir, hay que permitir al agro que alcance los dones de la civilización [...]. Todo ello, y el enaltecimiento de la vida campesina con el honor de ser labrador (arte que por su misión como por su significación económica alcanza excelencia difícil de superar), restará fuerza a la atracción de la urbe y permitirá realizar coordinadamente aquello que se quiere decir vulgarmente con la palabra industrialización y que, por de pronto, puede conducir a concentraciones humanas antieconómicas a fuer de antisociales.» *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio e Industria de Tarrasa*. IV Època, any LXXI. Núm. 580 (Terrassa, juliol-agost de 1957), editorial: «Un problema, antifaz de otro».